

SERVANTS OF INDIA SOCIETY'S LIBRARY,
POONA 4.
FOR INTERNAL CIRCULATION
To be returned on or before the last date stamped below

टिळक यांचे चरित्र

उत्तरार्ध—खंड २

सन १८९९ पासून १९१४ पर्यंत]

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर

लो० टिळक यांचे चरित्र

उत्तरार्ध—खंड २

[सन १८९९ पासून १९१४ पर्यंत]

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर

शके १८४९]

पुणे

[सन १९२८

प्रकाशक-न. चिं. केळकर,
५५४ सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

[या ग्रंथाच्या भाषांतराचे, प्रकाशनाचे, पुनर्मुद्रणाचे इत्यादि सर्व
हक्क ग्रंथकाराने आपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत.]

मुद्रक-वामन वासुदेव अतीतकर,
नवीन समर्थ विद्यालयाचा
समर्थ-भारत छापखाना,
३२५ सदाशिव पेठ, पुणे.

प्रस्तावना

संकल्पाप्रमाणे टिळकचरित्राचा ग्रंथ आज संपूर्ण होऊन हातावेगळा करिता येत आहे याविषयी आनंद होतो.

या ग्रंथाचा पूर्वार्ध १९२३ च्या एप्रिलात लिहून झाला. त्यानंतर हा उत्तरार्ध लिहिण्याला हाती घेण्यास जवळ जवळ पाच वर्षे लागली. इतका विलंब लागण्याची कारणे वाचकाना सांगितल्याशिवाय हि ध्यानात येण्यासारखीच आहेत. अर्थात् असली कारणे केव्हाहि संपत नसतात. तथापि हाती घेतलेले हे काम अर्धेच राहिले तर ते मुळी न केल्यासारखेच झाले असे नेहमी वाटे. ग्रंथ पुरा करण्याकरता जमवून ठेवलेली साधनसामुग्री रोज दृष्टीला पडून आपला परामर्ष न घेतल्याबद्दल निषेध करित होती. वाचकवर्गाहि दरवर्षी टिळकांच्या जन्मतिथीच्या किंवा मृत्युतिथीच्या सुमारास, ग्रंथाची आठवण ठेऊन, खासगी रीतीने व केव्हा वर्तमानपत्तातूनहि, उरलेला ग्रंथखंड वाचावयास लवकर मिळावा अशी अपेक्षा प्रकट करित होता. आणि स्वतःच्या संकल्याला हे उत्तेजन समजून ग्रंथ पुरा करून लवकरच हाती देईन अशी आश्वासने मीहि त्यांना कृतज्ञताबुद्धीने देत होतो. वरील सर्व कारणांकरिता केव्हा तरी निश्चयाने बसून ग्रंथ पुरा करणे हे अनिर्वाह झाले होते. छपाईचे काम सुरू करण्याचे मनात आणताच, येथील 'श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स' आणि 'श्रीसमर्थ भारत छापखाना' यांनी ताबडतोब छापण्यास प्रारंभ करण्याची तयारी दाखविली. आणि गेल्या दोन महिन्यात इतर कामे बाजूला ठेऊन मोठ्या तत्परतेने हे काम त्यांनी करून दिले म्हणूनच हा ग्रंथ इतक्या लवकर प्रसिद्ध करता आला. चालू जानेवारी महिन्यात असेंब्लीच्या कामावर जाऊन रुजू होण्यापूर्वी, मी पुण्यास असता, हे काम समक्ष उरकले तरच ते पार पडते, एरवी पुढे उन्हाळ्यात छपाई वगैरे संपवून ता. १ ऑगस्टच्या पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणे वाचकांच्या हाती पुस्तक देणे अशक्य होणार असे मला अनुभवाने आदळून आले होते. कसेहि असो. घाईत घाई करून का होईना ग्रंथ पुरा करण्याचा संकल्प तडीस गेला, आणि टिळकांच्या येल्या पुण्यतिथीच्या आधीच पाच महिने तो वाचकांचे हाती देता आला याबद्दल वरील दोन्ही छापखान्यांच्या चालकांचे आक्षेप अत्यंत आभारी आहो. तसेच कोकाटे बंधु यांनी पुस्तके त्वरित बांधून देण्याची मदत केली. या ग्रंथाची साधनसामुग्री पुष्कळ दिवसापासून काळजीपूर्वक व आस्थेवाईकपणे वेळोवेळी जमवून ठेवणे, ग्रंथ लिहून होत असता ती वेळच्यावेळी लागेल तशी पुरविणे, आणि संदर्भ उतारे अवतरणे वगैरे काढून देणे, इत्यादि गोष्टींचे सहाय्य चिरंजीव काशिनाथ नरसिंह ऊर्फ बापूराव केळकर याने केले. भी. पां. धा. गाडगीळ 'वाङ्मय-विशारद' यांनी विषयवार इंडेक्स काढे तयार केली. भी. वि. पां. दांडेकर बी. ए. यांनी स्वयंसेवक या

(२)

नात्याने मधुनमधून लेखकाचे काम केले. आणि वाईचे इनामदार श्री. बाळासाहेब साठे यानी आक्टोबर महिन्यात काही दिवस पाचगणी येथील आपले घर आम्हाला राहावयास दिल्यामुळे तेथे एकांतवासात बराच मजकूर लिहून झाला. या कारणांकरिता मी वरील सर्वांचा फार आभारी आहे.

या ग्रंथाचा पूर्वार्ध व हल्लीचा हा उत्तरार्ध यांच्या स्वरूपात मुख्य फरक काय आहे हे वाचकाना न सांगताहि लक्षात येण्यासारखे आहे. या उत्तरार्धात वर्णन केलेला टिळकांच्या कारकीर्दीचा दुसरा भाग तुलनात्मक दृष्टीने अर्थात् बराच अधिक महत्त्वाचा होय. चरित्रलेखकाच्या दृष्टीने सांगण्यासारखा फरक हा की या भागाच्या संबंधांत चरित्रलेखनाची साधने अधिक उपलब्ध झाली. विशेषतः या उत्तरार्धात सुमारे साडेचारशे पत्रे छापता आली. अस्सल पत्रांची मौज ही असते की ती अधिक विश्वसनीय तर असतातच, परंतु पत्र-लेखनाच्या काळच्या परिस्थितीवर अनेक बाजूनी प्रकाश पाडणारीहि असतात.

श्री. स. वि. चापट यांच्या ' आठवणी व आख्यायिका ' या पुस्तकाच्या दोन भागांचाहि उपयोग थोडथोडा झाला. या ग्रंथाचा तिसराहि भाग येत्या ऑगस्टमध्ये प्रसिद्ध होणार आहे. व या तीनहि भागांच्या सहाय्याने आणखी एका वेगळ्या रीतीने टिळक-चरित्र कोणास लिहिण्याची स्फूर्ति झाली तर त्याला ते साधन उपयोगी पडण्यासारखे आहे. थोर लोकांची चरित्रे अनेक प्रकारानी लिहिली जाऊ शकतात. मी लिहिले ते मुख्यतः घडलेला इतिहास संगतवार सांगण्याच्या दृष्टीनेच लिहिले आहे.

हल्लीच्या या ग्रंथात अनुच्चारित अनुस्वार न लिहिण्याची नवी पद्धति मी स्वीकारिली आहे. तसेच प्रत्येक भागाच्या शेवटी पृष्ठसंख्या पुरी करून पुनः नव्या भागाला नवा क्रमांक सुरु केला आहे. या दोन्ही सुधारणा सकारण आहेत याहून त्यांचे अधिक समर्थन येथे करित नाहीं.

मकरसंक्रांत शके १८४९

पुणे १० जानेवारी १९२८

न. चिं. केळकर

ग्रंथरचनेची समजूत

या चरित्राचा पूर्वार्ध १९२३ साली प्रसिद्ध झाला. त्यात सन १८९९ सालापर्यंतची हकीकत दिलेली आहे. त्याला 'खंड पहिला' असे नाव दिलेले आहे. त्यात एकंदर २८ भाग असून पृष्ठसंख्या ६७२ आहे.

हल्लीचा ग्रंथ त्याच चरित्रग्रंथाचा पुढील व उरलेला संपूर्ण अंश असून त्याला उत्तरार्ध असे नाव दिलेले आहे. सोयीकरिता या उत्तरार्धाचेहि दोन विभाग करून पूर्वीचा क्रम पुढे चालू ठेवला आहे. पैकी पहिल्याला 'उत्तरार्ध खंड दोन' व दुसऱ्याला 'उत्तरार्ध खंड तीन' अशी नावे दिली आहेत. या 'उत्तरार्ध खंड दोन' मध्ये एक ते नऊ भाग असून त्यांची पृष्ठसंख्या ५५२ आहे. 'उत्तरार्ध खंड तीन' यामध्येहि एक ते नऊ इतके भाग असून त्याची पृष्ठसंख्या मात्र ७०४ आहे.

या उत्तरार्धातील खंड २ व खंड ३ यातील भागाना अनुक्रमांक त्या पुरतेच दिलेले असून शिवाय प्रत्येक भागापुरती पानांची संख्याहि स्वतंत्र देऊन पुरी केली आहे.

अशा रीतीने या समग्र चरित्र-ग्रंथाची एकंदर पाने १९४४ होतात ती अशी:—

पूर्वार्ध— खंड १ भाग २८ एकंदर पानांची संख्या ६८८
उत्तरार्ध— खंड २ भाग ९ एकंदर पानांची संख्या ५५२
उत्तरार्ध— खंड ३ भाग ९ एकंदर पानांची संख्या ७०४

पूर्वार्ध ५ वर्षापूर्वी प्रसिद्ध झाला व त्यानंतर उत्तरार्ध हल्ली प्रसिद्ध होत आहे, झणून संदर्भ देता वेता वाचकांचा धोटाळा होऊ नये झणून हा सर्व खुलासा करणे अवश्य आहे.

(२)

उत्तरार्ध खंड २.ची अनुक्रमणिका

खंड २ भाग १ [सन १८९९ ते १९००]

[१] पुनश्च हरिः ३० पान १ [२] टिळकांचा लोंक्यास पान ४ [३] टिळक व रॅग्लर परांजपे पान ५ [४] राजद्रोहाचे व इतर खटले पान ७ [५] टिळक व काळ वर्तमानपत्र पान ९ [६] नातूबंधूंची सुटका पान १२ [७] लखनौ-काँग्रेस पान १४ [८] पंडिता रमाबाई पान १४ [९] नाना फडणीसांचा उत्सव पान १६ [१०] प्लेग व इनोक्युलेशन पान १८ [११] कृष्णाजी आबाजी गुरुजी पान २७ [१२] सातारची प्रांतिक परिषद पान २९ [१३] पंचांगशोधन पान ३६ [१४] ज्ञानेश्वराचा वाद पान ४० [१५] शिवजन्मतिथीचा निर्णय पान ४३ [१६] रायगडवरचा दुसरा उत्सव पान ४५ [१७] टिळक व प्रो. मॅक्स मुल्लर पान ४७ [१८] मोगलाईत सफर पान ४८ [१९] लाहोरची राष्ट्रीय सभा पान ४९ [२०] टिळक व विद्याखाते पान ४९ [२१] प्लेग व दुष्काळची व्यवस्था पान ५२ परिशिष्ट—[१८९८ ते १९०० मधील निवडक पत्रे] पान ५५.

खंड २ भाग २ [सन १९०१ ते १९०३]

[१] कै. रानडे व कै. व्हिक्टोरिया राणी पान १ [२] अज्ञेय मीमांसा व हर्बर्ट स्पेन्सर पान २ [३] विष्णुशास्त्री चिपळूणकर पान ६ [४] वेदोक्त-प्रकरण पान ७ [५] जमीनमहसुलाचा नवा कायदा पान १३ [६] स्वामी हंसस्वरूप पान १७ [७] पैसाफंडाचा उगम पान १९ [८] नवा केसरी पान २० [९] प्रचंड दिल्लीदरबार पान २५ [१०] प्रो० जिनसीवाले पान २८ [११] बंगाल्यातील आखाडे व शिवाजीउत्सव पान २९ [१२] मलबारी शेट व काँग्रेस पान ३१ [१३] १९०१ ते १९०३ मधील सभा व परिषदा पान ३२. परिशिष्ट [१९०१ ते १९०३ मधील निवडक पत्रे] पान ३७.

खंड २ भाग ३ [ताईमहाराज प्रकरण]

[१] कर्तव्याचा चरक पान. १ [२] थोडा पूर्ववृत्तांत पान. ३ [३] दत्ताविधान व प्रतिक्रिया पान ६ [४] अस्टनसाहेबांच्या कोर्टांत पान १२ [५] क्लेमंटस यांच्या कोर्टांत पान १५ [६] डिफेन्स व निकाल पान १६ [७] आक्षेप व कुतर्क पान १९ [८] सेशन कोर्टाचा निकाल पान २२ [९] हायकोर्टाचा निकाल पान २३ [१०] न्या. मू. चंदावरकर पान २९ [११] प्रीव्हि कौन्सिलचा निकाल पान ३० [१२] मुंबई सरकारचा उपद्रव्य पान ३३ [१३] कोल्हापूर सरकारची साधीदारी पान ३६ [१४] साक्षीपुराव्यातील काही गोष्टी पान ३७ [१५] सत्याची ओढाताण पान ४१ [१६] हेतुचिकित्सा पान ४४ [१७] ताईमहाराज प्रकरणातील काही गमती पान ४७ [१८] टिळकांचे

(३)

स्वतःचे उद्गार पान ६१ [१९] उपसंहार पान ७० परिशिष्ट [ताईमहाराज प्रकरणातील निवडक पत्रे] पान ७२.

खंड २ भाग ४ [सन १९०४ ते १९०६]

[१] मुंबईची राष्ट्रीय सभा पान १ [२] पंचांगशोधन पान ६ [३] सुधारणेच्या तत्वांचा वाद पान ११ [४] टिळक व काळपत्र पान १५ [५] भाला पत्रावरील खटला पान १६ [६] टिळक व अगम्य गुरू पान १७ [७] टिळक व ब्रुइनसाहेब पान १९ [८] संस्थानी स्वराज्य पान २१ [९] वेळास येथील उत्सव पान २३ [१०] शिवाजीउत्सवाचा प्रसार पान २४ [११] विलायतेतील चळवळ पान ३१ [१२] कर्शनशाही-खरा कोण खोटा कोण ? पान ३९ [१३] बनारस येथील राष्ट्रीय सभा पान ४२ [१४] बंगभंगाची चळवळ पान ४६ [१५] टिळक व स्वदेशी चळवळ पान ६३ [१६] क्रांति-कारक चळवळीचा जन्म पान ६८ [१७] टिळकांची वेळगावची व्याख्याने पान ७२ [१८] कलकत्याची राष्ट्रीय सभा पान ७४ [१९] महर्षि दादाभाई नौरोजी पान ७६ [२०] सभा व परिषदा पान ८० परिशिष्ट [१९०४-५-६ सालातील निवडक पत्रे] पान ८२.

खंड २ भाग ५ [सन १९०७]

[१] हिंदुमुसलमानांचे ऐक्य पान १ [२] स्वदेशी चळवळ व पैसाफंड पान २ [३] राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ पान ८ [४] राष्ट्रीय शिक्षणावरील व्याख्याने पान १७ [५] केरहाडी यांचे पुण्यास आगमन पान २२ [६] वीरनवाली पान २४ [७] लाला लजपतरायांची हद्दपारी पान २६ [८] सुरतेची प्रां. परिषद पान २९ [९] टिळक व मोल्ले सुधारणा पान ३१ [१०] गोखले टिळकांचा वाद पान ३६ [११] राष्ट्रीय सभा सुरतेस कशी गेली पान ३९ परिशिष्ट १ [नेव्हिन्सन यांनी काढलेले टिळकांचे शब्दचित्र] पान ४६ परिशिष्ट २ [टिळकांचे शिवाजीउत्सवातील व्याख्यान] पान ५१. परिशिष्ट ३ [१९०७ मधील निवडक पत्रे] पान ५८.

खंड २ भाग ६ [सुरतेची राष्ट्रीय सभा]

[१] युद्धाची पूर्वतयारी पान ६ [२] मंडपातील हकीकत पान ९ [३] पक्षकारांच्या कैफियती पान १३ [४] नेव्हिन्सन यांची साक्ष पान १६ [५] नेमस्त पक्षाची कैफियत पान २३ [६] राष्ट्रीय पक्षाची कैफियत पान २७ [७] नेमस्तांची कन्व्हेंशन पान २८ [८] नेमस्त पक्षाचा जाहीरनामा पान ३१ [९] नव्या पक्षाचा जाहीरनामा पान ३२.

(४)

खंड २ भाग ७ [सन १९०८ सालातील हकीकत]

[१] पुण्यात अरविंद घोस पान १ [२] राष्ट्रमत काचशाळा समर्थ विद्यालय पान २ [३] जिल्हा सभा व म्युनिसिपल निवडणुक पान ३ [४] अधिकार विभागणी कमिशन पान ७ [५] मद्यपाननिषेधाची चळवळ पान ८ [६] धुळ्याची प्रांतिक परिषद पान १५ [७] दडपशाहीचा प्रारंभ पान १७ [८ व ९ आकडे मुळातच घालण्याचे चुकून राहिले आहेत म्हणून येथेहि नाहीत] [१०] एकीवैकीची मीमांसा पान १९ [११] संयुक्त काँग्रेसची चळवळ पान २५ [१२] स्वतंत्र राष्ट्रीय समेसंबंधी पत्रे पान ३५ [१३] नागपूर काँग्रेसला बंदी पान ३९ परिशिष्ट [१९०८ सालातील निवडक पत्रे] पान ४२.

खंड २ भाग ८ [राजद्रोहाचा दुसरा खंडला]

[१] खटल्याचे निर्णायक कारण पान १ [२] फिर्दाद धरपकड झडत्या पान ५ [३] सेशनकोर्टातील चौकशीचा प्रारंभ पान १० [४] साक्षी पुरावा व जबाब पान १३ [५] टिळकांचे न्यायासनापुढील भाषण पान १४ [६] अँडव्हेकेट जनरलचे भाषण पान ३१ [७] न्या. दावर यांचा समारोप पान ३८ [८] निकाल व शिक्षा पान ४१ [९] लोकांची उत्सुकता व काळजी पान ४४ [१०] सहानुभूतिदर्शक दंगे पान ४६ [११] तुरुंगात रवानगी पान ४९ [१२] मुंबईतले अपील पान ५१ [१३] १८९७ व १९०८ साम्य व विरोध पान ५३ [१४] टिळककेसचे पुस्तक पान ५७ [१५] खटल्यातून निर्माण झालेला खटला पान ५८ [१६] इतस्ततः पान ६३.

खंड २ भाग ९ [मंडालें येथील तुरुंगवास]

[१] मंडाले येथून आलेली टिळकांची निवडक पत्रे पान २ [२] स्वतः टिळकानी सांगितलेली हकीकत पान ५१ [३] १९०८-१४ या सालातील इतर निवडक पत्रे पान ५९.

हल्ला करण्याचा मान सरकाराकडे असतो. परके इंग्रज लोक या देशात येऊन त्यानी जेव्हा इकडील लोकावर राज्य स्थापले तेव्हाच या युद्धाला त्यानी प्रारंभ केला. त्या युद्धाचा शेवट ही राजसत्ता संपून हिंदी जनतेला स्वातंत्र्य किंवा स्वराज्य मिळण्यानेच होणारा आहे. मग ईश्वराच्या मनात असेल त्याप्रमाणे त्याला कितीहि काळ लागो ! तथापि एखाद्या युद्धात ज्याप्रमाणे हल्ल्यामागून हल्ले होत असतात व एक दुसऱ्यापेक्षा कदाचित् अधिक प्रबळ असतो, त्याप्रमाणे परकी राजसत्ता स्थापित झाल्यानंतरहि एखादा राजप्रतिनिधि दुसऱ्याहून अधिक जोरकस किंवा दुष्ट ठरू शकतो व त्यामुळे युद्धातल्या युद्धातहि अकल्पित प्रसंग उत्पन्न होतात. पूर्वी लॉर्ड रिपन हे इकडे राज प्रतिनिधि होऊन आले ते काही इंग्रजांची सत्ता नष्ट करण्यासाठी आले नव्हते खास. पण त्यानी प्रत्यक्ष स्वतःला व अप्रत्यक्ष रीतीने या परकी राज्याला एक प्रकारची लोकप्रियताच मिळवून दिली. याच्या अगदी उलट उदाहरण म्हणजे लॉर्ड लिटन यांचे. त्यानी स्वतःला अप्रियता तर मिळविलीच, पण जी राजसत्ता खंबीर करण्याकरिता त्यानी जुलूम केला ती त्यामुळे खरी खंबीर न होता प्रजेच्या असंतोषामुळे तिला थोडासा धंकाच बसला असे म्हटले तरी चालेल. सन १८९९ साली हिंदुस्थानावर जे नवे व्हाइसराय आले तेहि अशाच प्रकारचे होते व त्यानी आपल्या अरेरावीच्या कारभाराने असंतोषाची जी एक लाट उठविली ती अजूनहि पूर्ण ओसरलेली नाही. टिळकानी १८९९ साली केसरीत लेख लिहिण्याला प्रारंभ केला. त्याच सुमारास लॉर्ड कर्झन हे व्हाइसराय होऊन हिंदुस्थानात आले. तो काळ फारसा शांततेचा नव्हता, वायव्यसरहद्दीवर पठाण लोकाशी युद्ध सुरू होते आणि चित्रळ वजिरस्थान वगैरे ठिकाणी गोर व काळे सैन्य कट बांधून बसले होते. इकडे देशात दोन वर्षापूर्वीच्या भयंकर दुष्काळाचे परिणाम लोकाना अजून भोवतच होते, आणि त्या दुष्काळाच्या सालात जरी तेरावा महिना आला नव्हता तरी दुष्काळाइतकाच भयंकर प्लेगचा रोग सर्व हिंदुस्थानभर पसरून त्याने प्रजेच्या दुःखात भर घातली होती. अज्ञानी लोकांच्या तोंडी कित्येक वेळा अशी भाषा येते की सरकाराने दुष्काळ व प्लेग हे आणले. अर्थात् हे आक्षेप अज्ञानमूलकच होत. सुज्ञ मनुष्य असे कधीहि म्हणणार नाही. पण तो इतके खास म्हणेल की पर्जन्य न पाडण्याला सरकाराने इंद्राला आज्ञा केली नसली तरी त्याने घाडलेल्या अवर्षणाच्या संकटात प्रजारक्षक म्हणून सरकारने जे कर्तव्य करावयाला पाहिजे होते ते त्यानी नीट केले नाही. आणि प्लेग हाहि जरी ईश्वरनिर्मित असला तरी तो घालविण्याकरिता म्हणून सरकारने जे उपाय योजिले व बळजबरीने लोकावर लादले तेच इतके दुःसह झाले की रोग पुरवला पण तन्निवारक उपायांची ही पीडा नको असे उद्गार समंजस लोकांच्याहि तोंडून ऐकू येत होते.

लॉर्ड कर्झन हे इकडे व्हाइसराय नेमले गेले तेव्हा त्यांच्या कर्तेपणाची कीर्ति इतर रीतीने लोकानी पूर्वीच ऐकलेली असल्यामुळे ते प्रजेचे दुःख निवारण करण्यासारखा कारभार करतील अशी आशा त्याना वाटत होती. आणि त्यांच्या कारकीर्दीची

पहिली एकदोन वर्षे पाहिली तर त्यानी असंतोष वाढण्यासारखे कोणतेच कृत्य केले नाही. उलट इकडील गोरी नोकरशाही ही बटकीप्रमाणे आपल्या आसेत वागविण्याच्या निश्चयाचा ठसा त्यानी लोकांच्या मनावर चांगलाच उमटवला. लॉर्ड कर्झन हे तरुण तरतरीत विद्वान बुद्धिवान असा त्यांचा लौकिक होता. पूर्वी अनेक वेळा त्यानी हिंदुस्थानात येऊन प्रवास केला होता. व्हाइसराय म्हणून नेमणूक होण्यापूर्वी ते पार्लमेंटचे सभासद व एका खात्याचे अंडर सेक्रेटरी होते. कसाहि कर्ता मनुष्य हिंदुस्थानात आला तरी तो प्रजेच्या अंतरंगात थोडाच एकदम शिरतो ! परंतु प्रजेविषयी गैरवाका समजावून देणाऱ्या नोकरशाहीच्या दुरुपदेशाना बळी न पडता आपलीच विवेकबुद्धि निश्चयाने चालवील तरी तेवढ्यानेहि एखादा राजप्रतिनिधि लोकप्रियता संपादन करील, अशी विपरीत स्थिति हिंदुस्थानची होऊन बसली होती. त्यामुळे लॉर्ड कर्झन हे पाहिल्या एक दोन वर्षांत सहजच लोकप्रिय झाले. ग्रीक पुराणातील योद्धा हर्क्युलीस याच्या बारा पराक्रमांचे उदाहरण ग्रीक वाङ्मयात वाचल्याचे लक्षात असल्याने लॉर्ड कर्झन यांनी आपणहि हिंदुस्थानात बारा मोठी कृत्ये करणार असे जाहीर करून मोठ्या खुबीने पण अहंकारबुद्धीने या ग्रीक विभूतीशी आपले नाते जोडून घेतले होते. आणि परतंत्र व दुःखपीडित प्रजा हिला आशेशिवाय जगण्याला दुसरे औषधच नसल्याने, 'बोलेल तो करील काय व गॅजेल ते पडेल काय' ही लौकिक शहाणपणाची म्हण लॉर्ड कर्झन यांच्या बाबतीत क्षणभर विसरून जाण्याला हिंदी प्रजेच्या मनाची तयारी झाली होती. लॉर्ड कर्झन यांच्या लौकिकाची छाप टिळकांच्याहि मनावर बसलेली असल्याने आणि त्यानी योजलेल्या महत्कृत्याना प्रथमदर्शनी नावे ठेवण्यास काही कारण नसल्याने टिळकानी कर्झनशहाविषयी गुणग्राहक बुद्धिनेच फेसरीत लिहिले. पण लवकरच त्यांचाहि भ्रमनिरास झाला. १९०१ साली लॉर्ड कर्झन यांनी बजेटावर भाषण केले त्याला अनुलभून टिळकानी केसरीत असे स्पष्ट लिहिले की 'लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दीचा सूर्य मध्यान्ही आलेला असून पुढच्या वर्षी या वेळेस तो उतरत्या बाजूला थोडासा तरी गेलेला दृष्टीस पडणार. त्यांची हल्लीची प्रवृत्ति जर अशीच कायम राहिल तर त्यांच्या कारकीर्दीत रयतेचे प्रत्यक्ष हित होण्याची आशा बाळगावयास नको.' टिळकांचे हे भविष्य लवकरच खरे ठरले. पण त्यांचा अदमास या वेळी कर्झनशहाच्या हातून काय होणार नाही इतक्या पर्यंतच गेला. ते काय काय विपरीत गोष्टी करू शकतील याचा पक्का अंदाज टिळकाना किंवा इतर कोणाला या वेळी नव्हता. पण लौकरच कर्झनशहानी आपला एकतंत्रीपणा नोकरशाहीप्रमाणे प्रजेच्याहि अनुभवाला आणला. राणीच्या जाहीरनाम्याचे वर्णन 'अशक्य सनद' अशा शब्दांनी करून त्यानी प्रजेच्या संतोषाची मुळे उपटून टाकली. आणि पुढेपुढे तर बंगालची फाळणी करून आणि हिंदी राष्ट्राला 'खोटे बोलणारे राष्ट्र' असे ठरवून त्यानी लोकशोभाचा जो वणवा पेटविला तो अजून विझलेला नाही. टिळकानी ज्या द्विदशवार्षिक युद्धात प्रमुखपणे मरेपर्यंत भाग घेतला ते युद्ध लॉर्ड कर्झन यांनी अनुयोगित्वाने सुरू केले व प्रजेनेहि प्रतियोगित्वाने ते